
L'ACCÉS DE LES DONES A L'EDUCACIÓ SUPERIOR. SOBRE LA LEGITIMACIÓ DEL SABER CIENTÍFIC FEMENÍ DURANT L'ÈPOCA MODERNA I CONTEMPORÀNIA (ALGUNES CONSIDERACIONS VERS LA COEDUCACIÓ).

Raquel Cercós i Raichs
Universitat de Barcelona
raquelcercos@gmail.com

Karina Rivas Guzmán
Universitat de Barcelona
Krivastu7@gmail.com

Resum

A través de testimonis de dones que han practicat la medicina al llarg de la història, gràcies al seu llegat, aquesta comunicació intenta explicar com el procés de dominació masculina emprès a l'Edat Mitjana amb zenit al Renaixement, va marcar una nova concepció de la dona burgesa, que, modificada, ha arribat fins els nostres dies mantenint encara rictus, símbols, relacions de força i poder entre homes i dones. D'altra banda, es destacarà com l'expulsió de les dones de les universitats escolàstiques, juntament amb els sabers mèdics jueus i àrabs, va determinar una configuració encara més esbiaixada de la pròpia ciència sempre suposadament objectiva i universal que, per tal de reafirmar l'ordre social durant segles, degradà el sexe femení tot adjudicant-li un rol social fonamentat en unes úniques i «immutables» condicions biològiques. Quedava legitimada, d'aquesta manera, la incapacitat femenina d'abordar el saber més elevat i la ciència; fet que determinà que la seva educació obeís a unes finalitats ben diferenciades de les del sexe masculí tot perpetuant-se fins ben entrat el segle XX. Situats en ple segle XXI, es constata com les aportacions científiques femenines en el currículum escolar han quedat gairebé excloses. Per tant, serà la nostra responsabilitat revisar-lo, transformar-lo, per tal d'incorporar més llegats femenins, i poder obrir noves vies per assolir una vertadera coeducació a les nostres aules.

Paraules clau: Medicina, dona, coeducació, responsabilitat

THE ACCESS OF WOMEN TO HIGHER EDUCATION. ABOUT THE LEGITIMACY OF FEMALE'S SCIENTIFIC KNOWLEDGE DURING THE MODERN AND CONTEMPORARY EPOCH (SOME CONSIDERATIONS TOWARD COEDUCATION).

Abstract

Through the testimonies of women who have practiced medicine throughout history, thanks to his legacy, this article tries to explain how the process undertaken by male domination in the Middle Ages to the Renaissance, marked a new conception of women bourgeois, who, as amended, has come to this day still maintain rictus, symbols of power between men and women. Also, try to explain how the women expulsion of university scholastic, was determined by setting even more biased science itself always supposedly objective and universal, to reaffirm social order for centuries, degrades all female awarded her a social role based on a unique and "immutable" biological conditions. It was entitled, thus the failure to address women's greater knowledge and science, which determined that her education was due to some distinct purpose of perpetuating all-male until well into the twentieth century. But in twenty-first century, it is clear that the scientific contributions of women in the school curriculum have been almost excluded. It is therefore our responsibility to review it, transform it, to incorporate more women's legacies in order to achieve a true co-education in our classrooms.

Keywords: Medicine, woman, co-education, responsibility

*Para colmo de injusticia,
los mismos defectos de organización,
que por el artificio de las leyes
y por el automatismo de las costumbres, hemos
ido provocando y acentuando, son de continuo
invocados para legitimar la servidumbre que
imponemos a la mujer y el triste ostracismo
científico a la que la condenamos.*

Dr. Joan Giné i Partagás (1883)

Un paper, la ploma, el tinter és a la dreta, la llum de la llàntia il·lumina una certesa. Veritat que no pot romandre més oculta. Les calúmniees han de ser desemmascarades. Perquè ella, és conscient dels seus deures i ara ella també es veu amb força per reclamar els seus drets. Perquè com moltes d'altres dones ha adquirit consciència de gènere. Doncs ella és una dona que viu, que sent, que es mou, treballa i juga, respira i lluita entre el modernisme i les primeres espurnes del noucentisme. I ara sent com una vegada més, és injustament tractada, doncs se li està negant el valor professional dels títols que va aconseguint, com tampoc se li reconeix el conjunt de coneixements adquirits ni la inversió personal en formació que ha realitzat.

Ella vol obtenir el títol, no és pas la primera. Vol ser doctora en Medicina i aprendre encara més, vol exercir. Perquè potser sent que ha d'acomplir un deure amb ella, un deure vers la societat de la Barcelona de finals del segle XIX que, com sempre, necessita metgesses qualificades.

Però són masses anys de dominació, de creació de mites i símbols; segles de persecució, de domesticació, d'exclusió, d'heteroassignació i naturalització que han conformat un univers; imaginari pervers de com ha de ser la dona: privada d'horitzons, sense anhels, sense somnis. Perquè la seva condició social, la seva aportació a la societat als tombants de segle XIX es limita a procrear, cuidar del marit, dels fills, de la llar i de l'economia domèstica; així es veia relegada a viure entre quatre parets, aquelles on encara hi ressonaven les paraules de l'humanista Joan Lluís Vives: «*Para la mujer, la casa hará las veces de toda la República*» (Vives, 1994, p.140)¹.

Un ampli i complex imaginari alimentat per un món científic que, al segle XIX, feia del cos i la

¹ *Los deberes del marido* de Vives, resultaren clau inspiradora per a Fray Luis de León, (1527-1591) al escriure *La Perfecta Casada* (1583). Un manual de perfecció de la dona cristiana que ratificava la posició de la dona dins la llar doncs era voluntat divina. «*Pues no las dotó Dios ni del ingenio que piden los negocios mayores, ni de fuerzas que son de menester para la guerra...como son los hombres para lo público así las mujeres para el encerramiento*» (de León, 1865, p.218).

ment femenines una patologia. Es tractava d'un potent i elaborat discurs sustentat en la raó, en un saber objectiu que, per tal de reafirmar un pretès ordre social degradà el sexe femení tot adjudicant-li un rol social fonamentat en unes preteses úniques i "immutables" condicions biològiques. D'aquesta manera i segons les paraules de Nash «qualsevol transgressió d'aquesta norma (per part de les dones) significava la ruptura de les pautes de conducta socialment acceptades i per tant la seva desqualificació social» (1995, p. 139).

Ara és el moment de trencar amb els mites, de fer surar les supersticions. A punt d'acabar la llicenciatura de Medicina a Barcelona, ella –Martina Castells– ploma en mà, i amb el paper damunt l'escriptori, es disposa a fer del seu assumpte acadèmic un assumpte polític mitjançant una petició escrita l'abril de 1881 i dirigida al Ministro de Fomento. Una instància per tal que no s'alentissin els tràmits per a l'obtenció del títol de Medicina del qual els estudis cursats la feien mereixedora. Perquè Martina intuïa que aquesta vegada sí, aquell totèmic obstacle s'esbotzaria per fi.

Semblava, doncs, que havia arribat el moment on, per fi, el seu esforç podria ser recompensat. Martina Castells es veia en cor de reclamar el títol de Doctora en Medicina, es més, el volia obtenir amb mateixa diligència que els seus companys de sexe masculí.

La futura doctora en medicina coneixia les dificultats d'Elena Maseras i Dolors Aleu, les seves predecessores, totes filles de la burgesia catalana i primeres universitàries que, havent-se llicenciat feia gairebé tres anys a la mateixa Facultat de Barcelona, i després de múltiples gestions, missives i instàncies, encara restaven a l'espera de rebre el títol que atorgava la Universitat Central de Madrid, i per tant, inhabilitades per poder cursar el Doctorat.

Sortir de la invisibilitat, fer sentir la pròpia veu, no arraulir-se davant les injustícies. Amb la confiança per l'evidència d'arguments històrics i científics, amb l'experiència acumulada i convençuda de les seves raons, Martina escriu.

Sense embuts, reivindicant-se com a subjecte vàlid de coneixement, amb valentia, Martina Castells qualifica la seva situació i la de les seves companyes Maseras i Aleu d'anòmala i il·legal fruit de la ignorància i la superstició dels homes. Paraules contundents, exigint allò obvi, mots que no s'amaguen, que colpegen amb força. I obra una escaleta: s'està qüestionant el saber legítim, «els coneixements d'una ciència que continua conformant-se, al segle XIX a partir d'un discurs androcèntric, misogin i per tant esbiaixat que intenta explicar el món, també la dona, partint de

prejudicis que són acceptats com a dades objectives, vertaderes i de validesa universal» (Juliano, 1998, p.20-21).

Sobre els fonaments de la ciència mèdica. La dona sota la mirada androcèntrica

És evident que la ciència mèdica, en continua interacció amb el poder i la ideologia dominant, i davant els problemes socials sempre plantejat propostes per tal de superar i entendre la realitat, però sovint, aquestes iniciatives, condicionades pel discurs imperant han contribuït a la perpetuació d'estereotips i prejudicis.

Per tant, des de l'autoritat científica androcèntrica a la dona se li configura una experiència de vida, els límits d'allò pensable, d'allò reivindicable i també del que no ho és. Des del poder que atorga la dominació masculina, des de la «indiscutible objectivitat» científica la dona és estudiada, classificada, definida. Li és nombrada la seva realitat, cos i ànima son delimitats, configurada és la seva identitat.

Rastrejant el llegat mèdic, estudiant la seva genealogia, copsarem com, sota la mirada masculina, la dona és estudiada. Així, i sense ànim de ser exhaustius, ens remuntarem a l'antiga Grècia, al corpus hipocràtic, i tindrem en compte les aportacions d'Aristòtil així com les contribucions de Galè a la Roma Imperial. Perquè fou a partir de llavors quan es legitimà la teoria de l'únic sexe: la dona és un home disminuït, un mascle imperfecte amb els mateixos òrgans sexuals que l'home, excepte la matriu i l'úter –irònicament font de totes les seves malalties–. Idees que deixaren petjada i es mantingueren fins el segle XVII; moment en que una nova visió, la dels dos sexes, va irrompre a la incipient escena científica afirmant l'existència d'una diferència absoluta i radical entre home i dona. Cal pensar doncs que: «Aquesta nova concepció del sexe, el redescobriments del interior de la dona, de la seva anatomia i fisiologia, no va ser el resultat de la realització d'estudis més acurats o per progressives millores en els mètodes d'observació, sinó per un desplaçament del paradigma existent que va possibilitar veure la realitat amb uns altres ulls» (Magallón, 1998, p.37).

Un altre raó per la qual els discursos mèdics mantingueren durant tants segles el mateix paradigma rau en el fet que els homes «impotents per a resoldre el que passava en els parts, per clarificar el misteri del cos femení, toparen amb la dificultat d'incorporar llenguatges vinculats amb les pràctiques femenines, pràctiques que ells com a homes no produeixen en sí mateixos, però de les

quals en provenen» (Giberti, 1989, p.83).

Tanmateix, aquestes ànsies de saber, aquest afany per adquirir un coneixement que aportés claredat on abans hi havia foscor, aquest continu interrogar i interpel·lar el món i a un mateix mai ha suposat un monopoli del sexe masculí. També les dones han sentit una imperiosa necessitat d'entendre el seu cos, un cos que sagna, un cos brollador de vida, un misteri que cal dotar-lo de significat, de noves paraules i narracions al marge de la ideologia dominant.

Sobre el dispositiu de feminització i l'expulsió de les dones de les universitats

De fet, la ciència, sota la mirada androcèntrica, fou empleada com una estratègia més per tal d'instaurar i reafirmar el que Julia Varela anomena «*dispositiu de feminització*»: una eina conformadora de les relacions públiques i privades entre els dos sexes que arrancà en el mateix moment que la burgesia s'anava fent un lloc a l'esfera pública de la societat europea.

Gestat a l'Edat Mitjana amb l'aparició de les primeres universitats, el *dispositiu de feminització* va néixer i posicionar-se al món al Renaixement. Va ser llavors quan s'instaurà un sistema de dominació masculina que atorgà un lloc subordinat a la dona, afectant-la, diferenciant-la segons el seu rang i condició social. Fou a través d'aquest discurs socialitzant dels homes del Renaixement que s'anà configurant una subjectivitat esforç de treball sobre el «jo» que s'incardinava en el inconscient i en la sensibilitat; apareixia, així, «la imatge de la dona burgesa, de l'etern femení, una imatge de marca sorgida de la modernitat, coincidint amb el naixement del capitalisme» (Varela, 1997, p. 226).

Una època, el Renaixement, que inculcà a la dona burgesa un angoixant autocontrol que es reflectia en el domini del cos, de la paraula, en l'externalització de les seves emocions. Perquè va ser aquesta nova classe social la que va acceptar estrictes regulacions per part del poder eclesiàstic i de la noblesa. D'aquesta manera, no només va ser possible dotar-se d'una identitat social i un estatut que la diferenciava dels pobres, sinó que també li va facilitar l'obtenció de tota una sèrie de beneficis lligats a la seva inserció a un ordre pacificat de la ciutat; ordre que constituïa un dels pilars de la nova reorganització social on la redefinició de les funcions per raó de sexe hi jugà un paper estratègic.

Parlem d'un dispositiu que va trobar les condicions per al seu desenvolupament en les complexes relacions que es donaren entre una sèrie de fenòmens socials: l'expulsió de les dones de les classes populars de l'àmbit del treball reglat dels gremis; la institucionalització de la prostitució; la diferenciada vinculació de les dones amb el saber acadèmic amb la conseqüent l'expulsió de les universitats escolàstiques (que donaren pas a les naixents professions lliberals); la institucionalització a Occident del matrimoni cristià, monògam i indissoluble i els processos d'estratificació social.

De tal faïçó, la reorganització del saber renaixentista va suposar no només l'expulsió de les universitats de les dones burgeses i de les cultures minoritàries, jueva i àrab –aquestes últimes amb una concepció de la ciència més experiencial–, sinó que el mètode instructiu dels humanistes, amb un nou apropament i construcció del coneixement, va donar lloc a la formació de determinats hàbits mentals i a una concepció d'allò que era el saber vertader tot propiciant la desvalorització i exclusió de tota una sèrie de pràctiques, com la màgia i l'alquímia, –enteses en les seves formes tradicionals–, que formaven part de tota una sèrie d'oficis lligats a la medicina tradicional majoritàriament exercits pel sexe femení.

Sobre les estratègies per legitimar les aportacions científiques femenines. Alguns exemples de dones que exerciren la medicina

I és buscar i trobar. Tan sabers que han estat ocults, perduts, ignorats, oblidats, reinterpretats i difamats. Llenguatges i discursos escrits, pensats per dones que, al llarg de la història, han practicat, en aquest cas, la medicina. Gràcies a la recuperació dels seus tractats mèdics, de les seves autobiografies i en l'estudi dels documents jurídics es poden copsar les lluites i tensions pel control masculí sobre el sexe femení. D'altra banda, volem posar en evidència com, l'estudi d'aquestes fonts documentals permet entreveure, també, l'autonomia femenina en pro d'accedir a l'educació superior i de poder, d'aquesta manera, legitimar les seves aportacions i continuar exercint la professió mèdica.

Una primera parada en un temps que no s'atura, un alto en el camí en permet situar-nos a les primeres fases del cristianisme. Una època on encara hi predomina un sentiment igualitari entre els dos sexes, on les concepcions negatives de la dona no impedeixen ni limiten el seu accés al

coneixement. Som al segle VII i tenim constància de l'existència d'abadesses dirigint monestirs i desenvolupant, al mateix temps, una gran labor intel·lectual. Una dona, com tantes d'altres, Hilda de Whithy (614-680) funda a les illes britàniques l'Abadia de Whithy. En aquest indret s'ensenya a les novícies medicina, teologia, gramàtica i música. La teoria es transforma en pràctica i a l'inrevés gràcies l'hospital contigu al centre religiós. Un establiment benèfic on s'hi porta a terme l'assistència, basada en la caritat cristiana, que es traduïa en l'ajuda als malalts i desemparats, en la cura dels moribunds. De fet, l'auxili als més dèbils i necessitats constituïa una tasca que, des de temps immemorials, l'home havia delegat a la dona.

Arriba el moment de deixar enrere els monestirs per aixoplugar-nos sota els arcs del claustre d'una escola que tot just s'acaba de fundar. Som a l'any 1000, a Salerno, un indret rodejat d'aigües termals; un camí de pas, peregrins que es creuen, arribant, tornant de Terra Santa. Passes que ressonen entre els murs de pedra, corredisses de professors i deixebles d'origen grec, jueu, àrab i llatí que comparteixen els seus coneixements en les arts mèdiques. Mestres que instruïen a homes i dones àvids de coneixement. I en el corpus docent hi trobem una dona: el seu nom és Trótula de Salerno, altrament coneguda com Trótula di Ruggiero a la qual se li atribueix –i no sense polèmica– l'autoria de *De compositione Medicamentorum* referent a la terapèutica de malalties generals i *De Passionibus Mulierum Curandorum*, dedicat a aspectes ginecològics i la cura dels nounats.

El que succeí amb el seu llegat és, al nostre entendre, un fidel retrat de com, el *dispositiu de feminització* va operar per tal de desllegitimar una producció científica escrita per una dona. Per sort, altres factors que seguidament explicitem feren possible que la seva producció teòrica arribés fins als nostres dies.

Tot començà l'any 1544, any en el que Johannes Schottus publica *Experiment*. En aquest estudi l'autor inclou el text *Trotulae curandarum aegritudinum mulierum ante, in, et post partum Liber*. L'escrit va ser corregit per Georg Kraut, que unificà en una sola obra els textos de Trótula però també es van suprimir tots els noms posteriors al segle III. Així, els textos de Trótula, i de la mà d'aquests homes, entren al Renaixement com una obra antiga, això sí, atribuïda a una dona. De fet Schottus alaba l'autora al pròleg qualificant-la de dona de gran experiència i erudició. Però en una exhalació van adquirir els textos procedència clàssica i autoria masculina. En les dues últimes edicions del segle XVI el llibre de Trótula s'atribueix a Eros. Malgrat tot, Trótula se'ns presenta ara

i aquí, perquè ha estat dotada d'autoritat. Foren les obres històriques de caràcter nacionalista les que possibilitaren el reconeixement i la pervivència al llarg dels segles de la doctora de Salerno.

Situats de nou al segle XI, deixem Salerno per endinsar-nos als frondosos boscos de terres germàniques per tal de conèixer a la següent protagonista. El seu nom, Hildegarda de Bingen (1098-1179), la seva rellevància: produir una obra científica reconeguda pels poders fàctics. Nascuda l'any 1098 i procedent d'una família noble va ser enviada al convent a l'edat de vuit anys. Als trenta fou anomenada abadessa, moment en el que comença a escriure tractats teològics i filosòfics inspirats per les veus i visions que afirmava experimentar. A partir de 1163 començà la producció de les obres de medicina, aquestes però, no inspirades en la revelació divina: *La Pshysica*, també anomenat *Liber simplicis medicinae* versava sobre les propietats curatives de plantes i animals des d'una prespectiva holística i el *Causae et curae* o *Liber compositae medicinae*, un estudi sobre l'origen de les malalties i el seu tractament des d'un punt de vista teòric. Així mateix, cal destacar que en aquests documents hi trobem tan una descripció dels orgasmes femenins com també receptes i medicaments que inclouen més de 485 plantes que recomana prendre a dosis mínimes, una prescripció semblant al que ara podríem anomenar Homeopatia.

De fet, la pervivència de les aportacions d'Hildegarda rau en el fet, que l'abadessa, i per tal de legitimar els seus escrits mèdics, va jugar amb el llenguatge tot utilitzant la simbologia que traspuava el concepte de «Gràcia Divina»: la creença en un do que Déu concedeix a tothom per igual. Així és com la religiosa va poder accedir a l'esfera pública i convèncer als tribunals eclesiàstics de la legitimitat del seu saber.

Una legitimitat que venia recolzada pel fet que la gestió del cos humà no era sexualment neutre en l'ordre patriarcal i gràcies, també, als arguments utilitzats per les dones basats en les herències i genealogies de les sanadores, serviren per oposar les resistències necessàries a fi d'accedir a l'educació superior. Unes resistències que, malgrat tot, foren inútils a partir del segle XVII, moment en que, definitivament, les dones foren expulsades de les universitats.

Però malgrat totes les prohibicions, és evident que tant fora dels murs dels monestirs com de les universitats, les dones sempre continuaren exercint les labors mèdiques. Endemés, s'ha de tenir present, que durant força segles, un gran sector de la societat era reticent a l'ús de la medicina

oficial, la representada pels físics formats a les universitats escolàstiques. Perquè al metge se'l considerava, tant pels sectors intel·lectuals com per les classes més humils, una persona afamada per les riqueses i afany de poder. En definitiva, l'imaginari popular veia en la seva figura a un individu al qui vertaderament no li importaven les persones a qui tractava. Tant és així que en les obres literàries d'autors d'arreu d'Europa, incloent-hi les que es gestaren a les nostres terres, les representacions del metge en to burlesc o irònic no són estranyes. Exemples els trobem en els escrits de Francesc Eiximenis, Ramón Llull, Bernat Metge, Geoffrey Chaucer, Giovanni Boccaccio, entre d'altres (Ferragut, 2007, p.139).

D'aquest fet, se'n desprèn, doncs, que continuaven sent les dones qui, de forma domèstica, i mitjançant pràctiques mèdiques extraacadèmiques, tenien cura de familiars, veïns, amics, i fins i tot comptaven amb una rellevant cartera de clients. Aquesta pràctica, però, no restava exempta de perills; quantes dones foren jutjades, difamades, empresonades o cremades per considerar les seves pràctiques fruit d'encanteris i arts diabòliques.

És el cas de Jacoba Pelicier, processada al 1322 a París per exercir il·legalment la medicina. El motiu de la seva imputació fou el guarir pacients utilitzant les mateixes tècniques (com l'anàlisi d'orina, la presa del pols i les palpacions de diferents parts del cos dels malalts) que utilitzaven els metges oficials. En el seu judici i participaren un gran nombre de testimonis, tots afirmant que foren guarits quan els metges havien fracassat. Cal posar de manifest com aquests testimonis que, en un altre moment haurien servit per absoldre-la, foren utilitzats per acusar-la, doncs realment no se la jutjava per incompetència sinó per haver tingut la gosadia de practicar la medicina sent una dona.

A banda dels documents oficials que ens ajuden a conèixer les vicissituds de les metgesses, també, les històries de vida, les autobiografies, constitueixen un llegat que ens informa de l'existència d'una gran quantitat de sanadores no professionals que posseïen un coneixement excepcional de la medicina.

A tall d'exemple podem citar a Lady Grace Mildmay (1552–1620). Filla d'un terratinent de l'Anglaterra isabelina, aquesta mare i devota protestant deixà per escrit els seus pensaments amb la intenció de ser transmesos de generació en generació. De filles a netes, de boca de mare a orella de filla, constituint-se, així, una vertadera comunitat textual femenina on la devoció religiosa, les

pràctiques sanitàries i l'exercici de la maternitat permetien l'adquisició d'un coneixement que desembocava en l'exercici d'un estil de vida savi i virtuós. De fet, la pràctica en les arts curatives era concebuda com una extensió natural del treball diví. Perquè va ser llavors quan es començà a establir un nou vincle amb Crist. La Reforma ofería la possibilitat de relacionar-se amb Déu des d'un nou prisma i Lady Grace, així ho deixava palès, tot i atorgant al Senyor qualitats curatives i nutrients:

«Junté mi mirra con mis especias, comí mi panal con mi miel, he bebido mi vino con mi leche. Comed, oh mis queridos amigos, bebe y disfruta, oh mi bien amado. Oh, que mi bienamado me bese con los besos de su boca, que me imbuya con su amor y con el sabor de sus buenos ungüentos. Que su sagrado nombre sea para mí como un precioso ungüento que fluye a raudales!» (Hellwarth, 2000, p.108).

Un profund coneixement de la medicina constituïa el llegat que Lady Grace deixà a les seves predecessores, un domini de la ciència i pràctica mèdiques que prenia forma en unes acurades descripcions dels símptomes i de les evolucions de les malalties dels seus pacients. Alhora, l'autora britànica, proporcionava una gran quantitat de receptes i remeis vegetals tot seguint les doctrines de les escoles galènica i paracelsica.

Existiren doncs, reines, princeses, senyores feudals i abadesses, totes elles estudioses dels textos mèdics erudits, hàbils sanadores i expertes en la producció de remeis obtenint, endemés, el reconeixement del sexe masculí. De fet, i per posar un exemple, citarem el que Olivier de Serres, Senyor de Pradel va escriure al segle XVII: *«Algunas grandes damas no han desdeñado esta ciencia divina (la medicina) y han gravado sus nombres en los medicamentos que inventaron»* (Klaimont-Lingo, 2001, p.85).

Malgrat el reconeixement de molts homes, les aportacions femenines hagueren de fer front als continus discursos misògins que una vegada i una altra deslegitimaven, desacreditaven o fins i tot negaven l'autoria dels seus estudis. De fet, els tractats més malparats foren els que arribaren a transcendir l'esfera domèstica, aquells que, per la seva qualitat i erudició, assoliren fama universal.

Un cas força controvertit, versa sobre l'autoria d'un dels compendis mèdics més emblemàtics del Renaixement: la *«Nueva Filosofía de la naturaleza del hombre, no conocida ni alcanzada de los grandes filósofos antiguos, la cual mejora la vida y salud humana»*. Obra atribuïda fins el segle XX

a Olivia Sabuco de Nantes Barrera (1562-1622?)². Degut a la seva popularitat, se'n arribaren a fer dues edicions, una al 1587 i l'altre un any més tard. Malauradament, aquest compendi de medicina va caure en mans de la Inquisició que ordenà destruir totes les còpies; sortosament dues es van salvar i tornaren a ser impreses. Recuperació d'uns escrits on s'hi plasmava una manera d'entendre la medicina i les relacions entre la teoria i pràctica mèdiques que s'allunyaren de la visió més mística filosòfica i poc avesada a l'experimentació més empírica que imposaven els humanistes.

Sens dubte, el nom d'Olivia Sabuco assolí una gran notorietat a l'època, no endebades són continues les referències a l'autora en obres d'il·lustres de pensadors contemporanis com Lope de Vega que la qualifica com la «Décima musa» i, en dècades posteriors, el frare Benet Jerònim Feijóo (1676-1764) en el seu *Teatro Crítico Universal*, parlarà d'ella com a una dona de «*sublime penetración y elevado numen en materias físicas, médicas, orales y políticas*» (Feijóo, 1773, p.371)³.

Fins i tot, les aportacions de l'autora nascuda a Albacete són citades en escrits de Josefa de Amar y Borbón. Així, en la seva obra *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres* (1790), Borbón pren com a referència a Olivia de Sabuco a l'hora de referir-se a la dieta que han de seguir les dides: «*por lo tocante a la alimentación de las amas, parece se debe seguir la opinión de Olivia de Sabuco, que prefiere los de fácil digestión*» (Amar y Borbón, 1994, p.99).

De fet, Olivia Sabuco no és la única referència a l'obra de l'autora aragonesa, sinó que aquesta ve repleta de citacions a autors clàssics com Sòcrates, Hipòcrates, Galè, Plutarc, i també dels metges de l'època com el suís Ballexferd (1726-1774); i els francesos Fourcroy (1755-1809) i le Roy (1742-1816). És indubtable el profund coneixement i erudició d'una dona que no va poder accedir a

² A començaments del segle XX, en concret l'any 1903, J. Marco Hidalgo, a la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*; atorgava l'autoria de *La nueva naturaleza del hombre* a Miguel de Sabuco, pare d'Olivia (López-Cordón, 1994, p. 100). Del mateix parer són obres recents com la de Rodríguez de la Torre, F. (1987) «*Sabuco y el 'Cometa' de 1572*», *Al-Basit, Revista de estudios albacetenses*, N.º. 20, pp. 5-36; Cañigral, Luís de (1987) «*Una obra desconocida de Pedro Simón Abril*», *Al-Basit, Revista de estudios albacetenses*, N.º. 20, pp. 79-103. D'altra banda, i defensant l'autoria fememenina els estudis de Romero, R. (2008) *Oliva Sabuco (1562-1629). Filósofa del Renacimiento español*. Castilla-La Mancha, Almad, cap. IV. i a Rivera, M. (2000) «Olivia Sabuco de Nates Barrera» a Zabala, I. (coord.) *Breve historia feminista de la literatura española (en llengua castellana)*, Barcelona: Anthropos, són un clar exemple.

³ En les obres del Pare Feijóo apareix un discurs que s'allunya de la misogínia imperant a l'època. Tot un al·legat en defensa de les dones, queda reflectit en la següent cita: «*En grave empeño me pongo. No es ya sólo un vulgo ignorante con quien entro en contienda: defender a todas las mujeres, viene ser lo mismo que ofender a todos los hombres, pues raro hay que no se interese en la procedencia de su sexo con desestimación del otro. A tanto se ha extendido la opinión común en vilipendio de las mujeres, que apenas se admite en ellas cosa buena. En lo moral llena de defectos, y en lo físico de imperfecciones; pero donde más fuerza hace, es en la limitación de sus entendimientos*» (de la Fuente, 1863, p.50).

la universitat però que comptà amb tutors de renom que li possibilitaren una educació gens convencional per una fèmina del Segle de les Llums.

És aquesta la raó per la qual no ens sorprèn que fos una de les primeres dones que va utilitzar regularment una biblioteca pública, la de San Ildefons de Saragossa, aquest fet, i segons les paraules de Victoria López Cordón – editora d’una de les seves obres– es podria considerar com un triomf, més silenciós encara, però no menys important que la seva entrada en la Real Sociedad Económica Aragonesa de Amigos del País l’any 1782 o la Real Sociedad Médica de Barcelona.

Autora prolífica i acceptada en el cercles masculins més erudits, Josefa Amar y Borbón realitzà estudis relacionats amb temes mèdics i pedagògics. A tall d’exemple citarem els tres més representatius escrits entre els anys 1786 i 1790. El primer i per ordre cronològic fou el *Memorial Literario, Discurso en defensa del talento de las mujeres y de su aptitud para el gobierno y otros cargos en que se emplean los hombres*, seguit del *Discurso sobre la educación de las mujeres* i per últim i ja esmentat anteriorment, el *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres* al 1790.

De fet, en el *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres*, Borbón afirma que les qualitats intel·lectuals són de caràcter social, és a dir, les conductes i manifestacions diferencials entre homes i dones s’han “naturalitzat”, après i, per tant, no depenen exclusivament del sexe ni de la biologia sinó del gènere o cultura.

Desplegat per Josefa Amar y Borbón, aquest discurs sobre el gènere és el mateix que, segles més tard, les dones sufragistes i els moviments feministes del segle XIX utilitzaren per a reivindicar un altre estatus social, econòmic, polític, moral, per a la dona. Cada vegada i amb més força, les demandes per l’abolició de les lleis que impedièn el seu accés a l’educació superior, prenien sentit als països anglosaxons d’una i altra banda de l’Atlàntic. Però a Espanya, país catòlic, no existien prohibicions expressives cap a les estudiants que volien cursar una llicenciatura. Era la pròpia situació social, el fet de l’escassa educació en el conjunt de la població i la divisió de les tasques allò que les mantenia fora de la vida pública, ben allunyades de les Universitats.

Fou el capitalisme industrial del segle XIX el que continuà ratificant la posició subordinada de la dona, recolzat per un discurs mèdic que revalorava més que mai la funció materna, l’úter i la matriu,

brolladors de vida, però també, fonts de caos i debilitat.

Sobre els discursos mèdics del segle XIX. Ratificant la incapacitat femenina d'accés al coneixement

Mites, estereotips que s'enforteixen, estudis científics que els ratifiquen simplement i per exemple, diferenciant, jerarquitant, construint dos arquetipus femenins: la burgesa i la treballadora. Mateix sexe, diferents patologies. Ens trobem, doncs, davant una dona de classe alta, una burgesa que no treballa fora de casa, que compta amb un servei que s'ocupa de la criança dels fills i de les tasques domèstiques, la realització de les quals, no permetia irònicament a les dones de classes populars posar-se malaltes. D'altra banda. la dona obrera, descrita com a bruta, contagiosa, que no es desmaia, ni pateix dolences uterines però que és portadora del germen del tifus, el còlera, i infectada de malalties venèries i de la degeneració moral. La distinció era clara, «mentre les dones de classe baixa eren portadores de malalties les de classe alta eren malaltes, atacades de trastorns nerviosos i uterins» (Giberti, 1989, p.79).

Aquest “delicat” sistema nerviós de la dona burgesa, aquesta histèria pregonada per Freud, reclamava permanentment atenció mèdica; qualsevol ensurt les portava a romandre al llit, era inclús l'estudi continuat catalogat com a perjudicial. Dones riques, adorn d'una societat que s'anava industrialitzant al preu de la salut dels altres: les dones i els nens de les classes populars. Així és com les aportacions de la ciència mèdica varen crear el culte a la invalidesa femenina. Un imaginari i unes pràctiques vers la fragilitat que conduïa a les dones de classes benestants a viure en un repòs que sense la presència de serventes, no s'hagués pogut realitzar. Malauradament, totes les dones, burgeses, obreres, de qualsevol condició social, s'enfrontaven amb un risc que l'home no compartia, els parts i els embarassos. Sense cap control sobre el seu cos, sense poder decidir sinó a costa de posar en perill la pròpia vida: el ventre dona vida. Un cos sobrecarregat, atrofiat, mancat d'exercici físic i esclau també d'una moda en el vestir que les oprimia, les deformava encotillant-les en un moviment antinatural.

Sobre l'obtenció del doctorat en medicina de Martina Castells i Dolors Aleu. Les primeres universitàries espanyoles

Reivindicar-se. Perquè no es poden silenciar les injustícies comeses en nom d'una ciència que s'autoanomena racional i objectiva. Aquesta fou la raó per la qual, una estudiant de medicina no va

restar impassible davant les tergiversacions que homes anomenats científics ordiren sobre el seu propi sexe. Perquè ella ara ha adquirit uns coneixements, ara té la paraula, una oportunitat per ser escoltada a Madrid. I és que ha arribat el torn de la qui es considera la primera doctora en medicina d'Espanya, Dolors Aleu i que, després de mil trifulgues, finalment podia defensar la seva tesi Doctoral a la capital.

Amb el títol *De la necesidad de encaminar por la nueva senda la educación higiénico-moral de la mujer* (1883) i apadrinada pel Doctor Joan Giné i Partagás, Dolors Aleu, alhora de defensar la seva Tesi a Madrid, reclamà el dret a la instrucció de les dones en tots els graus de l'ensenyament. Al mateix temps, denunciava l'atrofia física i intel·lectual en què havien caigut les seves congèneres. El seus retrets es fonamentaven en les noves disciplines científiques, com l'antropologia, la psicologia, pedagogia, biologia, i quan s'abordava el tema de la debilitat física i la deformitat del cos de les dones, Dolors Aleu, aportava els seus coneixements també en anatomia i patologia demostrant els prejudicis que la cotilla i l'absència d'exercici constituïen per al desenvolupament del físic i la salut femenines. Argumentava –tal com ja ho deixà explícit Josefa de Amar y Borbón– que «si tal com deien els reformadors socials, el progrés de la societat es fonamentava en les dones, no era raonable que fossin objecte de la limitació o negació del dret de la instrucció» (Arada, 2006, p.155).

Un discurs, el d'Aleu, no mancat de referents. Notícies que traspassen fronteres. Una munió de revistes científiques retraten una nova visió dels sexes i la progressiva emancipació de les dones en països com Estats Units o Anglaterra. Autors precedents en la defensa de les dones, autores contemporànies com Concepción Arenal, Emilia Pardo Bazán i Sofia Tartilán tots units en la reivindicació per l'accés a la instrucció femenina.⁴

I en el camp de la medicina, es constatava la simbiosi entre salut i educació⁵, i amb la força de les

⁴ Aquest desig de saber, d'adquirir coneixements ha estat reivindicat tant per homes com per dones al llarg de la història. És el cas, per exemple, de Marie de Gournay, *Égalité des Hommes et des Femmes* (1622) i *Griff des Femmes* (1626); Olympe de Gouges, *Declaració dels Drets de la Dona de la Ciutadana* (1791); Mary Wolstoncraft, *Vindicació dels Drets de la Dona* (1792); Harriet Taylor Mill i John Stuart Mill a *La subjecció de la Dona* (1869); Concepción Arenal, *La mujer del porvenir* (1884); Virginia Wolf, *Una habitació pròpia* (1929); Simone de Beauvoir, *El Segon sexe* (1949).

⁵ Una preocupació compartida entre metges i pedagogs per la cura dels infants que, com a tema recurrent, va estar present en els tractats de medicina i educació fins ben entrat el segle XIX. Una il·lustració d'aquesta complementaritat entre pedagogia i medicina la trobem en l'obra coordinada per Àngel C. Moreu *Pedagogia y Medicina* publicada el 2009 per la Universitat de Barcelona.

evidències científiques redescobertes es pregonava des dels sectors més lliberals un nou i necessari replantejament de la instrucció femenina. S'obria la necessitat de definir de nou un sistema educatiu per tal de superar l'obsolet de la segona meitat del segle XIX. Una insuficient educació fonamentalment afectiva, basada en els sentiments, la moral i la religió.

El que proposarà la doctoranda Dolors Aleu –professional de la medicina, doncs ja exercia en una consulta privada a l'eixample de Barcelona– és una educació que comencés als set anys i on l'educació física, la higiene i la bona alimentació fossin les bases per assolir uns processos d'aprenentatge que possibilitessin a la dona l'adquisició d'uns coneixements cada vegada més diversificats i complexos. Tanmateix, també era considerada una activitat cabdal en el currículum l'aprenentatge de les labors d'agulla, les tasques domèstiques per tal d'esdevenir una esposa i mare virtuosa, capaç d'oferir una bona educació als seus fills. Per concloure dirà, doncs, que és necessària la instrucció femenina perquè *«por ella mejora la higiene: los vestidos, los cosméticos, el aire, los alimentos, las bebidas, y en general todos los elementos de higiene, serían empleados con conciencia científica y se evitarían la mayor parte de las enfermedades que hoy día aflijen al sexo y a la prole, si las madres fuesen mejor instruidas»* (Aleu, 1883, p. 44).

Així tampoc la doctoranda no va trencar, o no es va atrevir, amb les funcions que la dona tenia assignades a la família, com tantes d'altres es limità a qüestionar els límits, no els continguts de l'estructura social. Una crítica que a la llarga resultà més alliberadora. En la Tesi d'Aleu apareix alhora una postura de compromís en el sistema d'igualtat entre els sexes, en educació, en l'exercici d'una professió, sense renunciar, però a les funcions que la societat assigna a la dona.

Més educació, ampliar horitzons. S'ha de reclamar la possibilitat d'accedir als instituts d'ensenyament mitjà i les universitats. Perquè la instrucció de les dones, segons Aleu, les feia més lliures a l'hora de decidir el seu destí i les allunyava de la prostitució, un dels estigmes de la societat burgesa.

Estorada en comprovar com encara hi havia qui creia i pregonava, amb una total carència de pudor la inferioritat de la dona, i veient com es considerava un perill per a la salut la seva instrucció, Aleu, ara sense temor, fa dels seus pensaments, raonaments i sentiments paraula, i davant del tribunal de tesi a Madrid no vol deixar passar l'oportunitat per remarcar el fet que no només s'havia mantingut a les dones en la ignorància, sinó que aquelles que havien volgut saber o que s'havien atrevit a

pensar, a transmetre els seus coneixements, se les havia estat castigant durant segles al considerar-les heretges i bruixes.

Al segle XIX potser ja no eren bruixes, ara per molts eren homes incomplets. Dones mancades de feminitat. L'estudi a més de perjudicial també masculinitza. Masses són els arguments, tots recurrents, del *dispositiu de feminització*, un procés que la història ha anat gestant, alimentant i que encara perdura. Raonaments que negaven un altre cop la possibilitat de les dones d'exercir la professió mèdica i de formar-se com a tal; doncs la dona «no posseeix la força reflexiva suficient per elevar-se a les altes especulacions de la ciència, a més les tasques anatòmiques i de dissecció comprometen la seva salut i també s'ofèn el seu pudor fent-la intervenir en l'anatomia del home tant com en les seves malalties i patiments» (Álvarez, 1988, p.93), negada d'autoritat enfront del malalt, negada d'un valor pràctic, d'un pols, un aplom i una enteresa que no resultaran, paradoxalment, cap impediment quan aquesta dona opta per dedicar-se a la infermeria.

Quantes contradiccions. Contrasentits que també conformen l'univers mental de les metgesses protagonistes. Posicionaments i mirades al món que no pretenem jutjar. Perquè sent les seves paraules fruit de les seves conviccions, intuïcions o potser estratègies planificades, totes serviren per obrir un espai, un territori per la paraula de les dones. Així van poder ser escoltades en una efervescent i al mateix temps opressiva Barcelona⁶.

«No pido Senyores, para la mujer una libertad exagerada; no soy de la opinión que a la mujer se le considere igual que al hombre; que tenga voto, que hable en las cortes, que pretenda ser ministro. ¡Lejos de mi mente tan absurdas pretensiones!» (Flecha, 1996, p. 173).

És Martina, la doctora Castells la que ara fa aquestes argumentacions, també a Madrid, davant del tribunal de Tesi, també l'any 1882. La mateixa dona que feia menys d'un any es mofava de l'actitud dels homes davant l'educació de la dona, davant la negligència administrativa, era la que ara, buscava un reconeixement de les seves possibilitats que, des de la seva aportació científica podrien suposar la millora de l'educació femenina i per tant, la millora social.

⁶ La cruent polèmica suscitada per l'accés de les dones a la medicina es pot conèixer a través de la lectura de la premsa professional entre els anys 1870 i 1890. Publicacions com La Independencia Médica, El Siglo Médico, El Anfiteatro Anatómico Español, La Revista de Beneficencia, Sanidad y Establecimientos Penales, La Salud, El Genio Médico manifestaven diferents posicions a favor i en contra del ingrés de les dones a la professió mèdica. Álvarez, M^a. C. (1988) *La mujer como profesional de la medicina en la España del siglo XIX*. Barcelona, Anthropos.

En la seva tesi, *Educación física i moral e intelectual que debe darse a la mujer para que esta contribuya en grado máximo a la perfección y de la Humanidad* (1882). Castells defineix a la dona com «*un ser preciso, indispensable en la sociedad, a quien debe la vida la humanidad entera, que a todos proporciona mayor o menor felicidad*» (Flecha, 1996, p. 175). Un ésser que els homes li han d'estar en deute, però amb un predeterminat rol social, conformant una peça més de l'engranatge; la qui se'n encarrega de la cura de la llar i la família, de la moralitat i la religió. I és per aquest motiu que l'educació de les filles i de les futures mares adquireix una renovada importància. Ampliar les disciplines, la higiene torna a ser cabdal, la gimnàstica, la física, química o l'anatomia, la història, també el cant i la música sense oblidar la costura, coneixements que haurien de ser aplicats a les tasques domèstiques i maternals, principal responsabilitat que tan Martina Castells i Ballespí com Dolors Aleu i Riera no van deixar de reconèixer.

I com tantes i tantes dones abans que elles, i des d'una consciència apresada, ara Martina Castells, davant dels jutges, davant dels dipositaris del coneixement, inferioritza les seves pretensions. Ja des de la introducció de la seva Tesi, la doctoranda no deixa de interpel·lar a la bona voluntat dels presents per tal que oblidessin la seva «*falta de dotes literarias*» i la seva carència de «*superiores luces*», perquè Martina intuïa l'evidència que el seu saber seria més fàcilment perdonable si l'acompanyava amb una consciència personal d'incapacitat. Heus ací una més de les estratègies femenines emprades per fer sentir la seva veu. De fet, les dones gairebé mai han utilitzat l'enfrontament directe. La seva llarga experiència personal, allunyades de l'esfera pública les ha tornat receloses d'aquestes accions frontals que tenen més a veure amb elements masculins. La seva manera era, doncs molt més subtil, utilitzant inclús accions contradictòries, si percebien que, d'aquesta manera, podien assolir els seus interessos.

Així, elles se'n van sortir; Dolors Aleu i Martina Castells varen poder, per fi, ser Doctores en Medicina, però d'altres, com Elena Maseras i Ribera que, tot i ser la primera en matricular-se i acabar la carrera de Medicina l'any 1878, no va poder, o no va voler exercir aquesta professió. Tot sembla indicar que es va cansar d'esperar el permís per fer l'examen de llicenciatura per tal de poder obtenir el títol que no li concediren fins l'any 1882. En aquest temps d'espera, dona inquieta, Elena Maseras, va emprendre una altra carrera, la de magisteri. Aquesta si que la va poder finalitzar i després de guanyar unes oposicions, exercí com a mestra a la ciutat de Maó.

Passes endavant i enrere, estratègies, pensaments i accions que abans d'acabar el segle promogueren la reducció de les desavantatges educatives de les nenes, però amb l'objectiu prioritari de garantir la millora en la realització de les tasques domèstiques i l'educació del fills. Doncs no era fàcil sortir d'un projecte de vida que tenia com a eix la família, proveïdora d'una identitat social i personal que es desenvolupava a partir del matrimoni i la maternitat, tot per una relativa pau social que ara, defensant la complementarietat d'ambdós gèneres, veia a la dona com a companya i educadora dels fills.

No va ser fins l'any 1910 que un canvi en la legislació, en l'ambient i la mentalitat social, ara més receptiva, va permetre que les dones, recolzades per una legislació que ratificava la igualtat de tots els ciutadans, emprenguessin noves singladures fora de l'àmbit domèstic, nous estudis, cada vegada més presència en noves professions que, malgrat tot encara topaven entre allò que garantien unes lleis sempre fetes pels homes i allò que la realitat feia possible.

I les veus de molts homes⁷ i dones continuaren obrint esquerdes on s'hi escolaven idees i s'esmunyien els nous sabers, també els que romangueren ocults, silenciats. Científics i científiques aportaren una nova evidència: observable, quantificable, fruit d'una nova visió del món. Un nou paradigma per entendre la dona que ara, a començaments de segle XX, possibilitava un espai per un nou posicionament d'aquesta al món: poder viure la realitat no ja des de la inferioritat, sinó des d'una fortalesa atorgada per la legitimitat científica. Aquella que tot just començava a proclamar que les diferències biològiques dels dos sexes no determinen la inferioritat d'un d'ells.

Sobre el llegat científic femení al currículum escolar. Algunes consideracions sobre la coeducació.

Es fa palès, doncs, que el coneixement científic no és pas pur ni desinteressat, i les veus que ens alerten d'aquest fet ressonen amb força ja des del segle XIX. Freud, Marx i Nietzsche –els anomenats filòsofs de la sospita– s'omplen de raons i denuncien la fal·làcia de la veritat de la ciència. Així, sota una aparent racionalitat o neutralitat sempre s'esmunyen desitjos de caràcter

⁷ Federico Climent, autor de varis llibres sobre educació, entre ells publicà el 1916 *El ama de casa (cultura femenina)* en les seves línies denunciava com la força de les costums i els prejudicis normativitzaven la funció social de la dona relegant-la a l'àmbit domèstic: «*La ley es en este caso menos restrictiva que las costumbres, pues no hay pragmática contraria a que las mujeres sean bachilleras, licenciadas, doctoras, abogadas, médicas, curanderas, mecanógrafas, tenedoras de libros, comerciantas y aun literatas si a pluma les viene, sin contar lo de maestras, enfermeras y comadronas*» (Climent, 1916, p.12).

inconscient, econòmics o de voluntat de poder.

Mai negarem, però, que la ciència moderna és una magnífica conquesta de la ment humana. Tanmateix la història ens alerta del «risc de caure en el totalitarisme quan es tendeix a identificar-la amb *la cultura* i considerar-la com a única font de pensament pròpia de l'home» (Panikkar, 2004, pp. 78-79).

És per tot el que s'ha explicitat fins aquest punt, i gràcies als exemples que, alhora de tractar a la dona, la ciència mèdica ha fet explícits al llarg del seu recorregut històric, que no ens queda altre remei sinó afirmar l'androcentrisme científic, on l'ésser humà només representa un sexe, un territori i una economia: el de l'home blanc, occidental i capitalista. Raó per la qual, la societat ha anat legitimant uns sabers que s'han posicionat mitjançant la força arraconant-ne d'altres. És necessari, per tant, un acte de responsabilitat per tal de clarificar com ha esdevingut aquest procés històric col·lectiu i també personal, que ha fet possible que assumim la realitat científica inconscientment creient que es tracta de quelcom objectiu.

Una gran part de culpa d'aquesta situació té a veure en el nostre pas pel sistema educatiu. És en aquestes institucions on aprenem a conceptualitzar la ciència i la història d'acord amb un sistema de valors propi d'una opció particular d'existència humana que arribem a assumir dogmàticament a base de creure-la objectiva i racional i que ens impedeix prendre en consideració aquelles creences i actituds que no s'ajusten a aquest model.

Sortosament «aquest model humà i científic que podem transmetre i transmetem a l'escola és molt més ric, contradictori i humà del que els textos acadèmics poden fer-nos creure» (Moreno, 2007, p. 145). Malgrat tot, hem de ser conscients que en el currículum que es transmet a l'escola, les aportacions de les dones han quedat gairebé excloses. Raó per la qual, és ineludible prendre la responsabilitat de revisar-lo, transformar-lo, sempre dialogant, per tal d'incorporar més llegats femenins, sense oblidar les aportacions d'altres cultures, i mirades al món. Només així podrem ser capaços d'apaivagar els antagonismes de caràcter andro-etnocèntrics que dominen el saber i obrir noves vies per tal de fer possible una veritable coeducació a les nostres escoles.

Referències bibliogràfiques

Aleu, D. (1883) *De la necesidad de encarrilar por la nueva senda a la educación higiénico-moral de la mujer*. [Consulta 14 abril 2011] a: www.tesisenxarxa.net/TDX-0527109-111025/

Álvarez, M^a. C. (1988) *La mujer como profesional de la medicina en la España del siglo XIX*. Barcelona: Antropos.

Amar y Borbón, J. (1994) *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres*. Madrid: Càtedra.

Arada, R. (2006) «L'educació al segle XIX: teoria de les esferes i els models de professionalització docent». *Educació i història: Revista d'Història de l'Educació*, 8, pp. 147-163.

Burgos, C. de (2007) *La mujer moderna y sus derechos*. Madrid: Biblioteca Nueva.

Climent, F. (1916) *El ama de casa (Cultura femenina)*. Barcelona: Biblioteca de Cultura y Civismo, Librería Parera.

de la Fuente, V. (1863) *Obras escogidas del Padre Fray Benito Jerónimo Feijóo y Montenegro. Biblioteca de autores españoles, desde la formación del lenguaje hasta nuestros días*. Madrid: M. Rivadeneyra.

de León, L. (1865) *La perfecta casada*. Madrid: Centro General de Administración.

Feijóo, B. (1773) *Teatro crítico universal, o Discursos varios en todo género de materias para desengaño de errores comunes*. Madrid: Real Compañía de Impresores y Libreros.

Ferragut, C. (2007) «La atención médica doméstica practicada por mujeres en la Valencia bajomedieval» *Dynamis*, n^o27, pp. 133-155

Flecha, C. (1996) *Las primeras universitarias en España*. Madrid: Narcea.

Giberti, E. (1989) «Enfermedad y violencia en medicina. Su relación con cuadros psicossomáticos».

Giberti, A.; Fernández, A. (coord.) *La mujer y la violencia invisible*. Buenos Aires: Editorial Sudamericana. pp. 71-103

Juliano, D. (1998) *Las que saben. Subculturas de mujeres*. Madrid: Cuadernos inacabados.

Hellwarth, J. (2000) «Lady Grace Mildmay, una sanadora inglesa del siglo XVI» a Cabré, M.; Ortiz, T. (Eds.) (2001) *Sanadoras, matronas y médicas en Europa. Siglos XII-XX*. Barcelona: Icaria. Cap. IV, pp. 93-114

Klaimont, A. (2000) «Las mujeres en el mercado sanitario de Lyon en el siglo XVI» a Cabré, M.; Ortiz, T. (Eds.) (2001) *Sanadoras, matronas y médicas en Europa. Siglos XII-XX*. Barcelona: Icaria. Cap. III, pp. 72-92

Magallón, C. (1998) *Las pioneras españolas en las ciencias. Las mujeres del Instituto Nacional de Física y Química*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Moreno, A. (2007) *De qué hablamos cuando hablamos del hombre. Treinta años de crítica y alternativas al pensamiento androcéntrico*. Barcelona: Icaria.

Moreu, A.. (Coord.) (2009) *Pedagogía y Medicina*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.

Nash, M. (1995) « Identitat cultural de gènere, discurs de la domesticitat i definició del treball de les dones a l'Espanya del s. XIX» *Documents d'anàlisi geogràfica*, N° 26, pp. 135-146

Panikkar, R. (2004) *Pau i interculturalitat. Una reflexió filosòfica*. Barcelona: Proa.

Pascual, P. (1904) *Tratado de pedagogía: para las maestras de primera enseñanza y aspirantes al magisterio*. Barcelona: Antonio J. Bastinos.

Varela, J. (1997) *Nacimiento de la mujer burguesa*. Madrid: La Piqueta.

Vives, J. (1994) «La instrucción de la mujer» *Los deberes del marido*. Valencia: Ajuntament de Valencia. Cap. IV, pp.133-163.